

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94(100):327

Вячеслав Ціватий

канд. іст. наук, доц.
перший проректор Дипломатичної
академії України при МЗС України
01001, Україна, Київ, вул. Велика Житомирська, 2
E-mail: tsivatyy@i.com.ua

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС 1814–1815 рр.: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВЕРДИКТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНОГО ТА СУСПІЛЬНО- ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано Віденський конгрес (1814–1815 рр.) як визначну історичну подію для політико-дипломатичного та інституційного розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав на конгресі. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII — початку XIX століття, визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Віденська система міжнародних відносин, Віденський конгрес (1814–1815 рр.).

Viacheslav Tsivatyi

PhD in History, Associate Professor,
First Vice-Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine
of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine
2, Velyka Zhytomyrska Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: tsivatyy@i.com.ua

CONGRESS OF VIENNA 1814–1815: THE INSTITUTIONAL VERDICT OF THE EUROPEAN POLITICAL, DIPLOMATIC AND SOCIO-HISTORICAL DEVELOPMENT

The Congress of Vienna (1814–1815) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analized at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Vienna served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development. Practical achievements of the Congress of Vienna and the experience gained by European diplomacy of the late XVIII — early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy, foreign policy and international law, not losing its relevance for today.

Keywords: *foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, the Vienna system of international relations, the Congress of Vienna (1814–1815 гг.).*

2015 року Віденський конгрес відсвяткував свій 200-річний ювілей, а тому цілком доцільно згадати основні факти й події з його інституціональної історії та оцінити його історичне значення для розвитку систем міжнародних відносин в історичній ретроспективі.

Події, що передували найважливішим дипломатичним переговорам у Відні, а також сам Віденський конгрес 1814–1815 років, його результати та наслідки вже понад двісті років привертають пильну увагу істориків різних держав. За останні роки відзначається зростання інтересу наукової громадськості до історичних реалій доби раннього Нового часу (XVI–XVIII), а особливо — політико-дипломатичних подій межі XVIII і XIX століть.

Для доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики й дипломатичних служб держав Європи. Відповідно постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія». Мир був протиположним війнам, які на той час стали візитівкою держав європейського зовнішньополітичного та дипломатичного простору. Мир, передусім, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формування нових інститутів влади, інститутів дипломатії, економічного поступу й розвитку міждержавних відносин. Одне з центральних місць у політико-дипломатичній теорії і практиці доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.)

посідали проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію, міжнародно-правових норм тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме: використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду¹.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики й дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація — це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики й дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади й іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій, міжнародно-правові норми тощо).

Виходячи з постановки проблеми, маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипло-

матичний інструментарій, спираючись на джерельну базу, а й показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики й дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, Б.О. Ачканазі, В.В. Ададунов, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, В.І. Яровий, Л.О. Лещенко, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель та інші.

Значну увагу дослідженню проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії досить широкого хронологічного періоду (від раннього Нового часу до сьогодення) приділяється у відділі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (завідувач відділу — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАН України, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України — Степан Васильович Віднянський). Під керівництвом проф. С.В. Віднянського засновано українську школу досліджень історії, теорії і практики зовнішньої політики України та зарубіжних країн, видано значну кількість науково-методичних видань та монографій.

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ — початку ХХІ століття щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії раннього Нового часу стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як С.Д. Сказкін, Б.Ф. Поршнев, О.Д. Люблінська, Ю.Є. Івонін, С.П. Карпов, Н.О. Хачатурян, С.К. Цатурова, П.Ю. Уваров, А.О. Чубар'ян, Н.І. Девятайкіна, В.О. Ведюшкін, Л.І. Івоніна, М.А. Юсім, Т.П. Гусарова, І.Я. Ельфонд, О.Ф. Кудрявцев, В.М. Володарський, Л.М. Брагіна, Л.Р. Хут, М.А. Шпаковская, О.В. Марінін та інші.

Значну увагу проблемам міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії раннього Нового часу у своїх наукових студіях приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-

американської та латиноамериканської історіографічних шкіл. Англо-американська і французька історіографії представлені в праці Марка Жаретта². На особливу увагу, як приклад, заслуговує монографія французького історика Тьєррі Ленца, видана в Парижі 2013 року³. Ця праця відображає особливості поглядів представників новітньої французької історіографії на передумови, перебіг і результати Віденського конгресу. Першочергове завдання свого дослідження Т. Ленц вбачає не стільки в тому, щоби висвітлити фактичні події та інституціональну історію Віденського конгресу в різних її проявах, а головно в тому, щоб оцінити значущість його наслідків для всієї Європи. Французький дослідник наголошує, що він намагався написати європейську історію Віденського конгресу, відмовившись від позитивних або негативних стереотипів і міфологем. Вельми показово, що автор книги заявив про необхідність подолати певною мірою застарілі франкоцентричні погляди на Віденський конгрес. У його праці подається розгорнута французька історіографія досліджуваного питання⁴.

Загалом, аналіз науково-теоретичних студій стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Водночас, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення слід використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин і технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

У період Італійських воєн (1494–1559 рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі та відповідно формування європейської системи міжнародних відносин (т.зв. Довестфальська система міжнародних відносин або Середземноморська система міжнародних відносин, або Като-Камбрійська система міжнародних від-

носин). Ці назви (Довестфальська/Середземноморська/Като-камбрзійська) для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводяться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та історії політико-дипломатичних систем. У цей період було створено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв у Європі, визначено їх політико-правовий статус, закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо⁵.

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), відповідно до підсумкового мирного договору — Вестфальського (1648 р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин й удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституціонального закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існуючих постійних дипломатичних представництв у Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо⁶.

Наприкінці XVIII століття стало вкрай необхідним у нових міжнародно-політичних і політико-дипломатичних умовах визначати нові правила гри. Попередній вестфальський міжнародний порядок (Вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил у Європі шляхом постійної боротьби (дипломатичної, політичної та військової) між європейськими державами, зруйнував свого часу Наполеон Бонапарт. А його «порядок», заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, був зметений поразкою Франції у 1812–1814 роках. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин було прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, окрім Туреччини⁷.

Вплив міжнародних конгресів і конференцій на розвиток міжнародного права, дипломатії і зовнішньої політики особливо проявився в період після Наполеонівських воєн (1803–1815 рр.) та за підсумками Віденського конгресу (1814–1815 рр.). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за результатами Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин у Європі, встановлення міжнародного режиму з приграничних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Особливо варто відзначити положення, занесені до додатків Заключного акта конгресу⁸.

Віденський конгрес створив прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких вони отримали

можливість обговорювати й знаходити шляхи для ефективного розв'язання міжнародних проблем. У перші роки існування європейського концерту обговорювалися, переважно, загальноєвропейські проблеми; у наступні роки держави скликали своїх представників для розв'язання конкретних міжнародних проблем (наприклад, Паризький конгрес 1856 року, на якому було підведено підсумки Кримської війни). При цьому варто наголосити, що держави рахувалися з рішеннями конгресів принаймні до того часу, поки не приймалися нові (так, територіальний розподіл згідно з рішеннями Віденського конгресу був у кінцевому підсумку скасований у тій частині, яка стосувалася Італії та Німеччини, але їх скасування було підтверджено відкритою або мовчазною згодою великих держав).

Історичні наслідки і правові норми, закріплені на Віденському конгресі, продовжували вдосконалюватися й адаптуватися до нових реалій часу вже під час роботи наступних міжнародних інституцій (конгресів і конференцій): Паризького конгресу (1856 р.), Берлінського конгресу (1878 р.), Берлінського (Африканського) конгресу (1884–1885 рр.), Гаазької конференції (1899 р.), Гаазької конференції (1907 р.), Паризької конференції (1919 р.), сучасних дипломатичних конференцій XX–XXI століть. Наприклад, у XX столітті, було прийнято Віденську конвенцію про дипломатичні зносини (1961 р.) і додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та ін., які безпосередньо спиралися саме на рішення Віденського конгресу 1814–1815 років.

Грандіозність антинаполеонівських воєн зумовила й грандіозність Віденського конгресу — видатної дипломатичної події свого часу. Як після будь-якої великої війни, люди мріяли про тривалий мир. Це була мрія людей, які настраждалися від війни: мрія правителів, мрія філософів, мрія дипломатів... Учасники Віденського конгресу не стали замахуватися на такі ідеальні конструкти (концепти), як вічний мир, яким переймався ще Іммануїл Кант. Вони абсолютно справедливо вирішили обмежитися мистецтвом можливого й створити таку систему міжнародних відносин, таку політико-дипломатичну систему, яка забезпечила б довгий мир у Європі. Усупереч усім сумнівам, творцям Віденської системи це таки вдалося.

Відень, як місце проведення Конгресу, було обрано за фактом центрального місцерозташування Австрії у Європі й ролі посередника, яку розігрував К. фон Меттерніх. Останній балансував між Францією й Росією, і відповідно, отримав можливість здійснювати сильний вплив на переговори. І Відень цілком виправдав покладені на нього надії, що саме він і є ідеальним містом для ведення багатосторонніх переговорів.

Віденський конгрес (01 листопада 1814 р. — 08 червня 1815 р.) — це найчисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та

світової дипломатії⁹. Він тривав дев'ять місяців, на нього прибули глави 216 європейських держав. Усі вони де-юре визнавалися рівноправними. Справа в них була надзвичайної ваги — навести в Європі лад після Наполеона Бонапарта. Порядок саме такий, який мали у своїй уяві тогочасні освічені монархи. Абсолютна більшість — дрібні європейські глави держав (князьки) — являли собою не більше ніж масовку навколо великої «п'ятірки»: Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції, які де-факто вирішували майбутню долю Європи...

Загальних засідань усіх дипломатів не скликали. Віденський конгрес загалом не був навіть офіційно відкритим. Його робота була територіально зосереджена в тодішньому Міністерстві закордонних справ Австрії на площі Балльхаусплац (нинішня державна канцелярія). З найважливіших питань було сформовано комітети або комісії. Під час Конгресу між учасниками підписано ряд договорів про державні кордони, прийняті численні декларації та постанови, значна частина яких увійшла до Заключного акту Віденського конгресу і додатків до нього. На Віденському конгресі вся Європа вперше була охоплена системою загальних договорів.

На початку вересня 1814 року до Відня розпочалося, як зазначали сучасники, «переселення всієї Європи». Сюди з'їжджалися королі й імператори, міністри, уповноважені спостерігачі й повноважні представники, а також багато осіб, які виявили власну ініціативу і долучилися до тогочасного політико-дипломатичного європейського життя. На конгрес прибули представники понад 200 європейських держав (за винятком Туреччини, яку на конгрес не запросили) — від великих держав до мініатюрних князівств у декілька квадратних кілометрів, ті, хто поставив перед собою мету вирішувати долі народів, і ті, хто чекав якнайшвидше цих рішень.

Віденський конгрес («Битва дипломатів») — це було не нудне «засідалово» або «дипломатичне збіговисько», а свято життя, «славнозвісна мить» або «щаслива мить», як назвав Людвіг ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Для монархів і послів, які з'їхалися до Відня, щоденно влаштовувалися бали, вистави, полювання й прогулянки. Проте Конгрес, що і є його особливістю, працював близько року, для ділових засідань не збирався жодного разу. Навіть з'явився такий метафоричний вислів, що «...він не засідає, а танцює...» (князь Шарль-Жозеф де Лінь назвав це зібрання дипломатів і государів «танцюючим конгресом»: «Le congrès danse, mais ne marche pas»/«Конгрес танцює, але не просувається вперед»). За всі ці задоволення та веселощі сплачував імператор Франц I — із австрійської скарбниці за дев'ять місяців випаровувалося приблизно сто мільйонів євро (відповідно — за нинішніми підрахунками!).

Тогочасна австрійська гумористична газета розмістила інформацію щодо характеристик титулованих осіб на конгресі: «...данський король — trinkt für alle (п'є за всіх), вюртембергський — isst für alle (їсть за всіх), прусський — denkt für alle (думає за всіх), баварський — spricht für alle (говорить за всіх), російський імператор — liebt für alle (кохає за всіх), і нарешті, австрійський імператор — zahlt für alle (розраховується за всіх)...».

Населення Відня в той час складало орієнтовно чверть мільйона. У цей період воно збільшилося на сто тисяч осіб за рахунок різних придворних і челяді, акторської братії і музикантів. Кращі художники створювали нові картини, кращі музиканти — парадні кантати, які оспівували союз європейських госуларів, кращі кухарі — соуси й десерти, які згодом стали візитівкою гастрономічної (кулінарної) дипломатії. Дефіцит і дорожнеча у Відні стали звичним явищем...

Перші особи приїжджали до Відня у великих каретах, і щоб не було заторів, на околицях Відня їх пересажували в менші за розмірами екіпажі — так з'явилися державний VIP-транспорт і парковки перехоплення. Для перевезення численних гостей з пункту А в пункт В необхідно було побудувати сотні розкішних карет. Для розваги гостей були виготовлені розкішні сани. Ці транспортні засоби надавалися в розпорядження гостей і супроводжуючих їх осіб напрокат, і їх можна було викликати в будь-який час дня і ночі. Усі вони виглядали однаково. Так Віденський двір став винахідником «Corporate identity» — єдиного стилю княжого парку екіпажів. Деякі з цих витончених екіпажів збереглися до сьогодні й експонуються в музеї Вагенбург (Австрія).

Усі справи на Віденському конгресі вирішував «Комітет чотирьох», що складався з представників держав-переможниць — Англії, Росії, Австрії та Пруссії. Вони всіляко відстоювали принцип «легітимізму» (відновлення «законних» прав монархів, які втратили свої володіння), принцип балансу і принцип винагороди переможців. Робочі засідання конгресу відбувалися в Державній канцелярії. У цій же залі зрештою підписано й Заключний (підсумковий) акт Віденського конгресу (1814–1815 рр.).

Серед основних питань Конгресу був територіальний перерозподіл Європи (зміни кордонів Європи) на користь держав-переможниць, поновлення монархічної влади у Європі й запобігання будь-якій можливості повернення Наполеона до влади. Катастрофічне розширення кордонів класичної Франції до розмірів Європи за Наполеона Бонапарта змусило політиків і дипломатів тогочасної Європи розлучитися з милостивими й апробованими моделями розвитку міждержавних відносин і моделями дипломатій, тверезо оцінити нові загрози з боку Франції як сильного

міжнародного актора політико-дипломатичного Олімпу. Тому розгром наполеонівської імперії, встановлення політико-дипломатичного квартету держав викликало надії на «взаємопорозуміння» у руслі старої багатоголової дипломатії придворних інтриг. Осмислення наслідків переформування Європи початку ХІХ століття і відбувалося саме у Відні на конгресі. Цей квартет (Росія, Австрія, Пруссія, Англія) — на початку свого зібрання — впевнено диригував Європою¹⁰.

Господар, австрійський імператор Франц І, у справі Конгресу практично не втручався. Він прагнув лише одного: взяти реванш за всі поразки і приниження, яких він зазнав від Наполеона Бонапарта. При цьому розв'язання всіх проблем він поклав на свого канцлера К. фон Меттерніха — особистість талановиту, прагматичну й енергійну.

Пруський король Фрідріх Вільгельм ІІІ справами конгресу себе не переобтяжував, поринувши всіляко в розваги й надавши повну свободу дій своєму канцлеру К.А. Гарденбергові.

Російську делегацію очолював імператор Олександр І, якого Наполеон одного разу назвав «хитровізантійцем». Його вплив й авторитет були величезними, як достатньо значними були і військові сили Росії. На Конгресі російський імператор був дуже активним, гнучким, але непохитним, коли йшлося про захист національних інтересів його держави. В оточенні Олександра І був дипломат українського походження — Андрій Розумовський, другий син гетьмана Кирила Розумовського.

Англійську делегацію очолював лорд Каслрі — міністр закордонних справ. Він вирізнявся холодною ввічливістю, стриманістю, коректністю. Про нього говорили, що Р.С. Каслрі був найбільш європейським з усіх англійських міністрів і зберігав спокій за будь-яких обставин.

Делегацію Франції, яка прибула до Відня незадовго до відкриття Конгресу, очолював Ш.-М. Талейран, безпринципність і цинізм якого не знали меж. Він служив і якобінцям, і Наполеонові, і Людовикові ХVІІІ, при цьому зраджуючи всім на втіху власним інтересам і статкам. Його цілком заслужено називають одним із найвидатніших дипломатів свого часу та майстром тонкощів дипломатичної інтриги. Він прибув до Відня, щоби захистити інтереси нової Франції перед обличчям монархів старої Європи, і виконував свою дипломатичну справу з великою майстерністю. Він зумів пересварити союзників, унаслідок чого Франція, Англія й Австрія об'єдналися проти Росії і Пруссії. Талейран же здобув найвагомішу дипломатичну перемогу — Францію було включено до переговорного процесу як рівноправну державу.

Дипломати Європи по завершенні Віденського конгресу роз'їхалися із Відня, чітко усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять «великих держав», насправді напрямок усієї міжнародної

політики й дипломатії зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також чітко усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу.

Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема — територіальні¹¹.

На підставі рішень Віденського конгресу Францію позбавили всіх раніше загарбаних земель. До Росії відійшло Варшавське герцогство, яке тепер називалося Царством Польським. Рейнська область, Познань, Вестфалія і більша частина Саксонії передавалася Пруссії. Австрія приєднавала до своєї території Ломбардію, Галіцію і Венецію. Українські землі, Підляшшя та Холмщина, які Австрія отримала при третьому розподілі Польщі, Віденський конгрес не повернув Австрії. Вони залишилися в складі польського князівства, яке було передане під владу Олександра I. В Італії поновили Сардинське королівство, приєднавши до нього Савойю і Ніццу. Тоскана, Модена й Парма перейшли під владу Папи Римського, якому повернули всі попередні права. Утворилося Нідерландське королівство із Голландії, Бельгії та Люксембургу. До Англії перейшли колоніальні землі, які вона відібрала в Іспанії, Франції та Голландії. Острови Мальта і Цейлон, мис Доброї Надії, Гвіана, Іонічні острови тепер остаточно закріпилися за Британським королівством. Норвегію передали під владу Швеції, вилучивши її зі складу Данії. Швейцарська республіка була збережена й отримала статус вічно нейтральної держави.

Віденський конгрес і його рішення справили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). У Європі виокремилася п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир у Європі впродовж наступних майже 40 років. Це: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи мистецтву дипломатів залишила за собою статус великої держави, на неї накладена контрибуція, але її кордони збережено; Пруссія надто сильно посилилась; Австрія відносно втратила могутність і силу; Росія перебувала на вершині своєї могутності.

Лише спільними зусиллями Росії, Австрії і Пруссії вдалося перемогти Наполеона й встановити порядок у Європі. Великі держави брали на себе відповідальність за збереження європейського світопорядку і за необхідності втручалися військовою силою заради забезпечення рівноваги або придушення революцій і повстань. Ця система отримала назву «Євро-

пейський концерт». Так, наприклад, Франція 1823 року вторглася в Іспанію, щоб покласти кінець політичній боротьбі й відновити абсолютну монархію, 1848 року Росія прийшла на допомогу династії Габсбургів і придушила повстання угорців, але коли та ж Росія 1853 року напала на Туреччину, великі держави встали на захист останньої, оскільки перемога Росії зруйнувала би баланс сил й існуючий світопорядок¹².

«Європейський концерт» став основою світоустрою XIX століття. Англійською це поняття звучить як «the Concert of Europe», т. б. — «згода Європи». Однак його дослівно переклали російською мовою словом «концерт». Тим не менш, термін «Європейський концерт» набув загального визнання й більш правильно відображає сутність цієї системи. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер вони будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення, подібно до оркестру, де в кожного є своя партитура й музична партія. «Система європейського концерту» — це багатостороння дипломатія й система колективної безпеки XIX століття.

Проте ця система мала й слабкі місця, одним із яким було Східне питання. При цьому варто відзначити, що фактично було встановлено певний світовий порядок з обумовленими правилами політичної та дипломатичної гри. Коли ця система набула статусу де-факто, вона проіснувала аж до Кримської війни (1853–1856 рр.). Ця система трималася на балансі сил «великих держав» (появою цього терміну ми також зобов'язані Віденському конгресу) — з одного боку — Росії, з іншого — Британії, а ще на «священному союзі» Росії, Австрії та Пруссії — першій системі колективної безпеки, як ми її на сьогодні ототожнюємо.

Віденський концерт завершився підписанням 9 червня 1815 року Заключного (генерального) акта, який загалом включив у себе 121 статтю. Зрозуміло, що гостра дипломатична боротьба на Віденському конгресі не вирішила всіх проблем, які постали перед Європою початку XIX століття. Тому Європа і в подальшому розв'язувала територіальні суперечки, корегувала геополітичні проблеми, локалізувала точки біфуркації як на своїх територіях, так і територіях держав світу. Лише після 1918 року, коли завершиться Перша світова війна, кордони європейських країн будуть знову переглянуті...

Політико-дипломатичні обставини та реалії сьогодення як в Україні, так і в Європі, наштовхують нас на роздуми і спонукають поставити перед суспільством гострі політичні питання: «Коли збереться для врегулювання української кризи і майбутнього Європи Новий Віденський конгрес?»; «Що на сьогодні являє собою Європа, куди вона рухається і з ким вона рухається — з Україною, чи без України?»; «Чи можливе створення в далекому майбутньому мирної державотворчої інституції —

Єдиної Великої Європи (ЄВЕ)?»... Беззаперечно одне — на сьогодні політико-дипломатичний діалог європейських держав має вестися цілодобово, щоби знайти новий спосіб нейтралізувати больові безпекові точки, зняти загострення з історичних проблем і задовольнити потребу відчувати себе в комфорті в новому світі, у новій Європі, в Єдиній Великій Європі, частиною якої усі ми є.

Віденський конгрес можна назвати предтечою наступних самітів і дипломатичних форумів. Крім того, він став прообразом єдиної Європи. Саме на Віденському конгресі Росія заявила про себе як про європейську державу в політичному, дипломатичному, культурному й філософському плані. Як вірно зазначає колишній верховний представник ЄС із зовнішньої політики Хав'єр Солана: «Цей континент — спільний для нас, тож ми повинні вести переговори. Щоб прийти від нинішнього конфронтаційного середовища до такого результату, необхідна смілива (*креативна*. — *Авт.*) дипломатія, принаймні, така ж, яку вели державні діячі в 1815 році. Проте на даний момент голови можуть бути захоплені іншими варіантом. Як попередив один високопоставлений посадовець..., що чим довше тліє український конфлікт, то більша небезпека його поширення на інші частини Європи... це вже буде війна в значно ширшому масштабі, який важко собі навіть уявити...».

Озираючись у минуле, ми чітко маємо бачити дороговкази в майбутнє! Історія вчить навіть тих, хто в неї вчитися не хоче: вона їх провчає! З 1815 року історія знала велику кількість конгресів, конференцій, самітів, з'їздів. Тим не менш, інтерес до Віденського конгресу не послаблюється й на сьогодні. Нині в наукових дослідженнях і публіцистичній літературі продовжується дискусія про те, у чому ефективність віденської системи міждержавних відносин, у чому секрет віденської системи, яка надовго зберегла міцний мир у Європі XIX століття, і чи змогла б вона слугувати прикладом для домовленостей, які забезпечать стабільність на планеті в теперішній час, і створити в сучасному світі, наприклад, нове інституційне утворення держав — «глобальний концерт» або «планетарний концерт».

Ми чітко усвідомлюємо, що сучасні прототипи Меттерніха, Каслрі, Олександра I й Талейрана практично відсутні і є мрією XXI століття. Однак у боротьбі з сьогоднішнім зростаючим безладом й ескалацією насильства нашим сучасним лідерам, які в нас є, не завадило б запозичити трохи натхнення від своїх легендарних попередників, які 200 років тому своєю наполегливістю, вправністю і професіоналізмом відкрили шлях до майже сторіччя миру...

Іншими словами, події навколо України довели до логічного завершення геополітичну ерозію тієї системи міжнародних відносин, яка

існувала з моменту розпаду СРСР та недовготривалої існуючої постбіполярної системи світоустрою. В умовах, коли ті елементи та дипломатичний інструментарій, які були успадковані від цих епох, на сьогодні вже неефективні (яскравий приклад — сьогоднішня малоефективна діяльність ООН), нового міжнародного консенсусу немає, натомість є прагнення окремих держав до мирної або силової реалізації своїх інтересів за вигідних обставин. На сьогодні можемо констатувати факт інституціоналізації поліцентричної (багатополусної) системи світоустрою. Міжполюсні стосунки вибудовуються переважно на балансі економічної взаємозалежності світових геополітичних гравців, але це занадто ненадійний, занадто крихкий і недостатньо інституціоналізований на сьогодні інструмент. Здається, що світ прийшов до стану, коли вперше скликати всеєвропейський новий Віденський конгрес, щоб визначити правила політико-дипломатичної гри.

Зустрівши 2014 року сторіччя початку Першої світової війни (1914–1918 рр.) у вкрай тривожних політичних обставинах, що чимось нагадували фатальний 1914 рік як в Україні, так і в Європі, вкрай важливо пам'ятати і про шлях, що веде до тривалого миру. Зокрема, про той шлях, який на ціле століття проклав для Європи Віденський конгрес рівно двісті років тому.

Отже, Віденський конгрес, «Битва дипломатів» (1814–1815 рр.) — це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були вироблені принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому й дипломатичному рівнях Віденський конгрес ввів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики, як рівновага й баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони й території, плацдарми тощо. Віденська система заклала підвалини геополітичної епохи, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору. Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX століття, уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами.

Важливою віхою в історії Віденського конгресу стало прийняття як додатку 17 до Заключного акта Віденського конгресу «Положення щодо дипломатичних агентів» або т. зв. Віденського регламенту. Його основні положення увійшли в дипломатичну практику як загальновизнані норми

міжнародного права. Віденський регламент (1815) — це перший багатосторонній акт міжнародного права, перше положення щодо єдиної класифікації дипломатичних рангів, зафіксоване 1815 року в додатку до Заключного акта Віденського конгресу. Цей регламент встановлював такі ранги: послы, папські легати або нунції, що представляли своїх монархів або Папу Римського; посланники, міністри інтернунції та «інші уповноважені при государях»; повірені в справах, акредитовані при міністрах закордонних справ. Віденський регламент з часом було схвалено більшістю держав, і він набув юридично загальновизнаного статусу. За Віденським регламентом 1815 року, послы були першими, старшими за класом, тоді як посланники мали нижчий, другий клас. Третій клас надавався повіреним у справах. Тільки послы й легати та нунції вважалися такими, що репрезентували своїх монархів чи Папу Римського (ст. 11 Регламенту). На сьогодні ця норма стосується лише протоколу. Різниця в правовому становищі послів і посланників немає. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року передбачає, що між главами представництв, які належать до того чи іншого класу, не повинно бути жодної різниці, крім тієї, що обумовлена правилами старшинства та етикету.

Віденський конгрес дійсно став світлим святом усіх дипломатій, зоряною годиною європейської і світової дипломатії загалом. Адже під час Наполеонівських воєн головним, якщо не єдиним, аргументом у відносинах між державами була військова сила. Дипломатія відігравала другорядну роль. Після розгрому наполеонівської імперії дипломатія стала основним інструментом перетворення, трансформації та інституціоналізації Європи. Саме на Віденському й подальших конгресах був даний поштовх розвитку багатосторонньої дипломатії. Потужний імпульс отримав процес удосконалення та систематизації дипломатичних служб, процес професіоналізації дипломатичної діяльності, яка саме тоді остаточно перетворилася на особливу, спеціалізовану галузь державної служби. Престиж професії дипломата піднявся на небувалу висоту. Віденський конгрес прославився як найвитонченіша битва дипломатів, в якій зійшлися кращі політичні та дипломатичні уми тодішньої Європи (Меттерніх, Талейран, Олександр I, Каслрі).

Славнозвісний Віденський конгрес визначив геополітичну конфігурацію Європи й магістральні напрямки великої політики на декілька десятиліть наперед, узагальнив досвід системної перебудови міжнародних відносин. Віденський конгрес підвів геополітичні підсумки війни коаліцій європейських держав з наполеонівською Францією і встановив нові європейські кордони. Він узагальнив досвід трансформації світового порядку початку XIX століття, який набув нової якості у формі євро-

пейського концерту. Цей конгрес закріпив нове співвідношення політичних і дипломатичних сил у Європі на декілька десятиліть, а заснований після його закінчення Священний союз став одним із перших інституційних утворень, націлених на підтримку європейської стабільності й безпеки в системі міжнародно-правових координат.

Віденська система підтвердила свій статус як інституція зі стійким і ефективним міжнародним механізмом. Можна констатувати, що вона успішно діяла протягом усього XIX століття, хоча і поступово йшла до свого занепаду й була замінена новою архітектурою міжнародних відносин вже після закінчення Першої світової війни. Свою захисну інституціональну функцію Віденська система міжнародних відносин цілком виправдала: коли немає можливості уникнути місцевих і локальних конфліктів, можливо й необхідно перешкоджати їм вилитися в загальну війну. Завдяки Віденській системі міжнародних відносин, її ефективній системі важелів впливу та противаги, ні австро-італо-французька війна 1859 року, ні австро-пруське (1866 р.) і франко-пруське (1870–1871 рр.) протистояння, ні навіть Кримська війна 1853–1856 років і Балканські війни 1910-х років не призвели до загальноєвропейського конфлікту. І все ж ця політична система мала свої недоліки. Перш за все тому, що вона була створена для збереження принципів статус-кво і легітимності існуючих династій будь-якими способами. В окремих державах це призвело до суспільних заворушень і придушення громадянських свобод. Починаючи від цензури друкованих видань і закінчуючи розгоном парламентів — процесу, який отримав назву — «реакція».

Загалом, Віденська система стала синонімом консерватизму, політичної та соціальної незмінності. Вона була приречена на злам, але не через ті дипломатичні механізми й дипломатичний інструментарій, які були нею вироблені, а у зв'язку зі своєю нездатністю, за нових політико-дипломатичних викликів і загроз, задовольнити нові політико-дипломатичні сили й процеси, на які вона вже не була розрахована. Її роль у підтриманні миру і кордонів, виконавши свою історичну місію, поступово зійшла нанівець і стала зовсім непридатною перед обличчям об'єднавчих процесів у Італії та в Німеччині, а вже 1914 року ніщо не змогло перешкодити вибуху загальноєвропейської війни. Перша світова війна й поява нової потужної держави — США — призвели до ліквідації системи «європейської згоди», «європейського порозуміння», що була інституціонально замінена на «світове порозуміння», «світову згоду», яку, на жаль, лише належало ще виробити й інституціонально закріпити в новій системі міжнародних відносин у XX столітті.

¹ Циватый В.Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.) // Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны: Сборник научных статей / Под ред. М.А. Юсима. — М.: ИВИ РАН, 2013. — С. 271–285.

² Jarrett M. *The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon.* — London/New York: I.B. Tauris, 2013. — 522 p.

³ Lentz Th. *Le Congrès de Vienne: une refondation de l'Europe, 1814–1815.* — Paris: Perrin, DL 2015. — 532 p.

⁴ Lentz Th. *Le Congrès de Vienne...* — P. 7–9; P. 256–261.

⁵ Собираательство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В. Доронин, О.Ф. Кудрявцев. — М.: Политическая энциклопедия, 2015. — 231с.: ил. — (серия «Культура Возрождения»).

⁶ Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Сост. Ф.Ф. Мартенс. — Т. III–IV. Трактаты с Австрией. — СПб., 1876–1878; Т. XIV. Трактаты с Францией. — СПб., 1905.

⁷ Див. дет.: Циватый В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — К.: «ДЕМІД», 2000. — Вип. 4. — С. 268–274; Livet G. *L'équilibre européen: de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle.* — Paris: PUF, 1976. — 231 p.

⁸ Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. — Т. I. — СПб., 1823.

⁹ Zieseniss Ch.O. *Le Congrès de Vienne et l'Europe des princes.* — Paris: P. Belfond, 1984. — 292 p.

¹⁰ Webster C.K. *The Congress of Vienna. 1814–1815.* — New York: Barnes and Noble, 1963. — 213 p.

¹¹ Barbiche B. *Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e — XVIII-e siècle.* — Paris: PUF, 2012. — XI-430 p.

¹² Black J. *A History of Diplomacy.* — London, Reaktion Books, 2010. — 312 p.

REFERENCES

1. Barbiche, B. (2012). *Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e — XVIII-e siècle.* Paris: PUF [in French].

2. Black, J. (2010). *A History of Diplomacy.* London: Reaktion Books [in English].

3. Civatyj, V.G. (2013). *Diplomatičeskij instrumentarij Nikkolo Makiavelli i instituty evropejskoj diplomatii rannego Novogo vremeni (XVI-XVIII vv.). Perechityvaja Makiavelli. Idei i političeskaja praktika čerez veka i strany: Sbornik nauchnyh statej* (pp. 271–285). М.: ИВИ РАН [in Russian].

4. *Dokumenty dlja istorii diplomatičeskij snoshenij Rossii s zapadnymi derzhavami evropejskimi, ot zaključenija vseobshhego mira v 1814 g. do kongressa v Verone v 1822 g.* (1823). (Vol. 1). Sankt-Peterburg [in Russian].

5. Doronin, A.V., Kudrjavcev, O.F. (Eds.). (2015). *Sobiratel'stvo i mecenatstvo v jepohu Vozrozhdenija.* Moskva: Politicheskaja jenciklopedija [in Russian].

6. Jarrett, M. (2013). *The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon.* London/New York: I.B. Tauris [in English].

7. Lentz, Th. (2015). *Le Congrès de Vienne: une refondation de l'Europe, 1814-1815.* — Paris: Perrin, DL [in French].

8. Livet, G. (1976). *L'équilibre européen: de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle*. Paris: PUF [in French].
9. Martens, F.F. (1876–1878). *Sobranie traktatov i konvencij, zakljuchennyh Rossiej s inostrannymi derzhavami*. (Vols. III–IV. Traktaty s Avstriej). Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Martens, F.F. (1905). *Sobranie traktatov i konvencij, zakljuchennyh Rossiej s inostrannymi derzhavami*. (Vol. XIV. Traktaty s Franciej). Sankt-Peterburg [in Russian].
11. Tsivatyj, V.H. (2000). Yevropejs'ka zovnishnia polityka doby rann'oho Novoho i Novoho chasu: problemy instytutsionalizatsii (teoretyko-metodolohichnyj aspekt). *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 4, 268–274 [in Ukrainian].
12. Webster, C.K. (1963). *The Congress of Vienna. 1814-1815*. New York: Barnes and Noble [in English].
13. Zieseniss, Ch.O. (1984). *Le Congrès de Vienne et l'Europe des princes*. Paris: P. Belfond [in French].